

ФІЛОСОФСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

DOI 10.33930/ed.2019.5007.29(12)-1

УДК 1:316.3]:128.5

РОЗВИТОК ДУХОВНОСТІ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ВИХОДУ СУСПІЛЬСТВА ІЗ КРИЗОВОГО СТАНУ

*SPIRITUAL DEVELOPMENT AS A NECESSARY CONDITION OF WAY
OUT OF THE CRISIS FOR SOCIETY*

С. Т. Репетій

Актуальність теми дослідження. Пандемія, що пов'язана із поширенням Коронавірусу, охопила майже весь світ, поставила багато викликів не тільки в галузі медичного обслуговування, економіки, державного управління, а й торкнулася внутрішнього світу людини. Останнім часом помічається збільшення кількості руйнівних землетрусів, ураганів, повені, пожеж планетарного масштабу, що спонукає людство до пошуку виходу із зазначених ситуацій через духовне подвигництво.

Постановка проблеми. Усвідомлено, що добровільно обраний шлях розвитку духовності сприяє розвитку рефлексії, отриманню спокою, гармонії, трансформації негативних якостей людини, що відображується у поведінкових актах, реалізації творчого потенціалу і виходу із кризового стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема духовного розвитку розглядається у працях сучасних вчених В. Андрущенко, В. Бека, Н. Караульної, С. Крилової, С. Кримського, Ж. Маценко, О. Отич, Н. Павлик, Е. Помиткіна, І. Степаненко, Н. Хамітова та інших.

Постановка завдання. Дослідити необхідність актуалізації духовності як умови виходу суспільства з кризового стану.

Виклад основного матеріалу. Криза сьогодення, що охопила майже всі види життєдіяльності сприяє розвитку зубожіння, деградації,

Urgency of the research. A pandemic involving the spread of Coronavirus has covered almost the whole world, posed many challenges not only in the field of medical care, economy, public administration, but also touched the inner world of a human. Recently, an increase of destructive earthquakes, hurricanes, floods, fires on a planetary scale is noted, prompting humanity to search for a way out of the above situations through spiritual asceticism.

Target setting. Consciously, voluntarily chosen path of spiritual development contributes to the development of inner spiritual and moral reflection, obtaining peace, harmony, transformation of human negative qualities, reflected in behavioral acts, realization of creative potential and getting out of crisis.

Actual scientific researches and issues analysis. The problem of spiritual development is considered in the works of V. Andrushchenko, V. Bekh, N. Karaulna, S. Krylova, S. Krymskii, Zh. Matsenko, O. Otych, N. Pavlik, E. Pomytkin, I. Stepanchenko, N. Hamitova and others.

The research objective. To research the necessity of spiritual asceticism as a condition of way out of the crisis for society.

The statement of basic materials. The crisis of the present day, which covered almost all types of life activities, contributes to the development of

призводить до зростання злочинності, породжує страх, емоційну нестабільність у суспільстві. Вимушена ізоляція, загроза втрати роботи, зміна ціннісних орієнтацій сприяє виникненню психічних захворювань. Кожна людина відповідальна за свої вчинки, думки і почуття перед собою та суспільством. Розвиток духовності тлумачиться як усвідомлена життєдіяльність, трансформація негативних якостей, що розглядається як щоденний внутрішній вчинок. Така життєдіяльність сприяє розвитку необумовленої любові, яку ми трактуємо як сприйняття людини у всій її цілісності без осуду і претензій

Висновки. Розвиток духовності сприяє трансформації екзистенції людини зі всіма її модусами, що зумовлює розвиток творчого потенціалу людства, єднанню через набуття необумовленої любові і, відповідно, виходу суспільства із кризового стану.

Ключові слова: духовність, розвиток духовності, трансформація, необумовлена любов.

impoverishment, degradation, leads to an increase of criminality, generates fear, emotional instability in the society. Forced isolation, threat of loss of work and value orientations contribute to the emergence of mental illnesses. Each person is responsible for his actions, thoughts and feelings – for themselves and society. Spiritual development is interpreted as a conscious life activity, transformation of negative qualities, which is considered as a daily inner action. This kind of life activity contributes to the development of unconditioned love, which we interpret as perception of a human being in its entirety without condemnation and pretensions.

Conclusions. The development of spirituality contributes to the transformation of human existence with all its modes, which determines the development of creative potential of mankind, unity through the acquisition of unconditional love and, accordingly, the exit of society from crisis.

Keywords: spirituality, spiritual development, transformation, unconditioned love.

Актуальність теми дослідження. Глобальні процеси сьогодення ілюструють взаємозалежність багатьох держав: події, що відбуваються в окремій країні (пандемії, цифровізація, війни, загроза голоду тощо) мають вплив на людство інших держав.

Відмічається збільшення кількості руйнівних землетрусів, ураганів, повені, наступу глобальної зміни клімату, пожеж планетарного масштабу тощо. Учені, медики, економісти, політики шукають шляхи виходу із загрозливої ситуації.

Постановка проблеми. Криза, що охопила майже всі сфери людської життєдіяльності, сприяє розвитку зубожіння, деградації людей, зросту злочинності, які породжують страх, емоційну нестабільність; збільшується кількість людей, які потребують допомоги психолога. Тому розвиток духовного потенціалу є сьогодні актуальним і своєчасним. Поставлена проблема полягає у висвітленні можливості виходу людства із всесвітньої кризи шляхом внутрішнього вдосконалення особистості, зокрема, духовного подвижництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема духовного розвитку особистості є сьогодні актуальною і своєчасною. Її дослідженню присвятили свої праці сучасні вчені-філософи В. Андрущенко, В. Баранівський, І. Зязюн, С. Крилова, С. Кримський, І. Степаненко, Н. Хамітов, педагоги Г. Васянович, Й. Кевішас, О. Олексюк, О. Отич, О. Сухомлинська, психологи І. Бех, Е. Помиткін та інші.

Постановка завдання. Історія цивілізації свідчить, що у важкі

періоди суспільного розвитку людство звертається до духовності. Завданням у межах даної статті є дослідження необхідності розвитку духовності як умови виходу суспільства з кризового стану.

Виклад основного матеріалу. Історія розвитку цивілізації відмічає повторення деяких факторів через певний час. У періоди епохальних катастроф, війн, соціальних перебудов людство шукає заспокоєння, душевну рівновагу, духовні ціннісні орієнтації у своїх внутрішніх структурах шляхом відсторонення від зовнішнього світу і занурення у себе. Так сталося і в епоху еллінізму.

Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова зазначають: “Епоха еллінізму може бути особливо цікавою нам тому, що вона дуже схожа на нашу — епоху на межі II і III тисячоліть. Так само, як і тоді, цінності потребують глобальної переоцінки. І якщо ми зрозуміємо, як відбувалася ця переоцінка в епоху еллінізму, то, можливо, нам стане зрозумілішим і наше сьогодення” [9, с. 48].

Епоха еллінізму характеризується частими війнами, театр яких розгортався на території Греції, що приносило руйнування полісів, знищення економіки, злиденність людства.

У філософській думці цього періоду людина займає центральне місце. Філософи звертаються до творів мислителів минулого, як до джерел, черпаючи творчі сили і наснагу. Так, Епікур (341р. до н. е. – 270р. до н. е.), засновник течії епікурейства, звертаючись до вчення Демокріта, зазначає, що душа має атомістичну структуру і помирає разом із тілом. Душевний спокій, на думку філософа, полягає у задоволенні природних потреб, уникненні суспільних відносин і усамітненому способі життя.

Найбільш поширеною течією в епоху еллінізму став стоїцизм, засновником якого вважається Зенон із Кітіона (336р. до н. е. – 264р. до н. е.). На думку Зенона, який звертався до вчення Сократа, незалежність від зовнішнього світу можна зберегти тільки у життєдіяльності в гармонії з природою. Природу стоїки розглядають як фатум, неминучість. Природа підкорюється космічним законам. Людина, як мікрокосм, має теж підкорюватись цим законам. Пізнати ці закони можливо мудрецам, дух яких, на думку Л. Сенеки (04 – 65р.р. н. е.), представника римського стоїцизму, повинен бути подібним божественному.

Л. Сенека вважав, що “розум людини – це ні що інше, як частина божественного духу, що занурена в тіло людини” [9, с. 316]. Його вираз: “Все, що ти бачиш, у чому розміщене і божественне, і людське, – єдине і ми – тільки члени величезного тіла. Природа, що із одного і того ж нас створила і до одного призначила, народила нас братами” [9, с. 316] та розглядання сенсу життя як удосконалення власної душі набуло глибокого вивчення у період християнства та подальшій науці, впритул до сьогодення.

Свій внесок у проблему розвитку духовності людини зробив послідовник Л. Сенеки Епіктет (50 – 150р.р. н. е.). Він наголошував на тому, що порівнювати свої бажання та підпорядковувати своє життя потрібно відповідно до природи: “Подібно до того як розум панує над людиною, так і в світі панує світовий розум – Логос (Бог). Бог – найвища інстанція, перед ним земні правителі та володарі нікчемні.

Пізнання себе, свого Логосу – це шлях до пізнання свого божественного начала і самого Бога. Тіло і розум дав людині Бог для того,

щоб тіло не було їй підвладним, а розум був вільним у своїх бажаннях, своєму виборі [4, с. 116].

Як зазначають дослідники життєдіяльності Епіктета, найулюбленішою приказкою його була така: “Терпи і стримуйся” [9, с. 360].

Філософія стоїків показала шлях духовного розвитку людини, мета якого полягає у набутті досконалості, яка, за словами Л. Сенеки, подібна до Бога. Ця філософія набула широкого розвитку в період християнства і подальшій науці.

Інша течія в період еллінізму, що зробила значний внесок у духовний розвиток людства – неоплатонізм, засновником якої став Плотін (205 – 270р.р. н.е.).

Так, Плотін вважав, що в основі всього існуючого є Єдине – повнота буття, яке наповнює собою через еманцію (витікання) усе суще. З Єдиного витікає Розум, Душа, Космос. Споглядати Єдине людина може тільки зосередившись на духовному і пригнітити тілесне. У своєму вченні Плотін чітко розрізняє духовне і матеріальне. Душа має космічне начало і ототожнюється з добром, благом. Тілесне (матеріальне) розглядається вченим як носій зла. Щоб досягти стану духовного споглядання потрібно змінити свої життєві орієнтації: спрямувати всі свої душевні сили на духовні цінності [4].

Послідовник Плотіна Прокл (412 – 485р.р. н.е.) повністю приймає його вчення і трактує Єдине як Бога. За його вченням, у поєднанні життєдіяльності людини відбувається “сходження вищого буття, що не зникає, і піднімання нижчого, що просвітлюється” [10, с.51].

Таким чином, епоха еллінізму сприяла усвідомленому розвитку духовності людства.

Сучасний учений В. Кремень у зв'язку із суспільним станом сьогодення зазначає: “Людство здатне вижити, лише відтворивши і поставивши в центр свого існування систему *абсолютних цінностей*. З огляду на це ХХІ століття має стати “віком людини”, в якому пріоритет духовного превалює над матеріальним.

Аби подолати духовну ціннісну кризу та зберегти людині свою сутність, потрібна нова філософія – філософія людиноцентризму, коли головним параметром буття є людиновимірність. Людина, у свою чергу, спрямовує активність на творчість і творення, духовну самодетермінацію, духовну культуру, духовну свободу” [3, с. 10].

Про те, що нинішнє покоління жителів планети виконує особливу місію – переходить з епохи раціоналізму до епохи духовності з приматом духовного над матеріальним, зазначалось вченими в кінці минулого століття та на початку нинішнього. На цьому акцентував увагу у промовах на різних конференціях та симпозіумах академік І. Зязюн.

Нова епоха характеризується наявністю у людей розвиненого відчуття духовного єднання, необумовленої любові, творчої, усвідомленої життєдіяльності у співдружності, тобто, нова епоха, є “епохою Духу”.

Отже, можна зазначити, що кожна людина причетна до того, що відбувається в соціумі. І кожна людина відповідальна за свої вчинки, думки і почуття, за кожний момент життя перед собою та іншими. Відчуття відповідальності є показником рівня розвитку духовності.

На думку сучасного вітчизняного ученого Н. Хамітова духовність та душевність людини – це “...глибинні стратегії людського буття, що зумовлюють його трансцендуючий та комунікативний характер і в своїй єдності складають основу особистості. Духовність постає як інтегральна категорія, що виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксіологічну активність людини” [11, с. 255].

Отже, людина, яка усвідомлено стала на шлях духовного вдосконалення, прагне до внутрішнього самопізнання, самотворення на основі духовно-моральних цінностей, що позначається на поведінкових актах в бутті. Досліджуючи дану проблему з позиції християнської антропології, автор зазначає: “...духовність є виразом вищого моральнісного спрямування людського буття до Бога” [11, с. 255].

Е. Помиткін розглядає духовність як специфічно людську якість, що характеризується усвідомленням єдності Буття і зумовлює прагнення людини до гармонії внутрішнього та зовнішнього світу, спрямовує особистість до пізнання і самопізнання, творчості, самовдосконалення та гуманістичної поведінки [7, с. 10-11].

Аналіз наукових джерел дозволяє зробити висновок, що духовність розглядається вченими як наявність особистісного духу в людині – сутнісної, творчої якості, – духовного “Я”. Пізнання власного духовного “Я” сприяє самовдосконаленню, розвитку духовності особистості, усвідомленню єдності себе і Всесвіту, і, відповідно, вдосконаленню суспільства.

За загальноприйнятим визначеннями розвиток – це характеристика якісних змін об’єктів, поява нових форм буття, інновацій та нововведень, які пов’язані з перетворенням їх внутрішніх і зовнішніх зв’язків; це процес переходу від одного стану до іншого, більш удосконаленого

Г. Костюк зазначає, що процес індивідуального розвитку людини є найбагатшим за своїм змістом і формами та найдовшим порівняно з онтогенезом інших живих істот.

Вчений наголошує, що у процесі розвитку індивіда наявна боротьба двох тенденцій: до інертності, сталості, стереотипності та до пластичності, змінюваності динаміки. У першій тенденції виявляється прагнення живої системи до збереження таких, що виправдали себе, зв’язків і способів дій, у другій – необхідність їх змінити під впливом зовнішніх і внутрішніх умов існування [2]. Отже, щоб відбувався розвиток духовності особистості, потрібні певні передумови.

Так, Ж. Маценко зазначає, що здатність до духовного зростання визначають внутрішні (психологічні) умови:

– “усвідомлення власної індивідуальності, дії відповідно до власних і індивідуальних потреб і можливостей з метою самовдосконалення та самореалізації;

– адекватна самооцінка;

– уміння чітко відрізняти добро від зла, духовне від бездуховного, здатність до незалежності від негативних впливів соціального середовища;

– усвідомлення феномену життя як найвищої цінності, єдності себе й інших людей” [6, с. 24].

Розвиток духовності Е. Помиткін вбачає в розширенні свідомості людини через ознайомлення її із системою духовних цінностей людства, залучення до гуманістичної діяльності та соціальної поведінки. Таким чином, відбувається оволодіння духовними цінностями, перетворення їх на якості особистості, що проявляються у повсякденній поведінці.

На думку вченого, рушійною силою в цьому процесі виступає “прагнення до усунення протиріччя між існуючим рівнем гармонії (у внутрішньому та зовнішньому світі) і рівнем гармонії, що суб’єктивно визначений як ідеальний. Досягнення цього ідеального рівня (стану) обумовлює спрямованість особистості на самовдосконалення, розширення власних можливостей. Для такої особистості життєво важливим сенсом буття стає самопізнання (самоусвідомлення), пізнання світу, творчість, спрямована як на покращення світу, так і на самопокращення, допомогу тим, хто її потребує” [7, с. 11].

Отже, духовний розвиток особистості передбачає певні вольові зусилля, постійну увагу, щоденний аналіз своїх почуттів, думок, учинків та їх трансформацію. Така життєдіяльність вважається усвідомленою, спорідненою духовному розвитку.

Загально прийнято поняття духовного розвитку розглядати як самовіддану діяльність, спрямовану на досягнення високих цілей. А духовну людину – як самовідданого трудівника. Тобто розвиток духовності можна розглядати як щоденний екзистенціальний подвиг. Такою може стати кожна людина, не зважаючи на релігійні уподобання і соціальне буття. Для цього, на нашу думку, потрібно усвідомити себе як особистість, дати відповідь на питання: “Хто Я?” та “Для чого я живу?”, скористатись правом вільної людини – обрати шлях духовного розвитку: розвивати власну духовність, спрямовуючи до досконалості свої модуси, або розвивати в собі “псевдодуховність” (за С.Кримським) і сприяти таким чином збільшенню руйнівних процесів як у собі, так і в суспільстві.

Г. Сковорода та його послідовник П. Юркевич вважали серце джерелом життєдіяльності, осередком душевного і духовного в особистості: “... у серці започатковується і народжується рішучість людини на ті чи інші вчинки, у ньому виникають різноманітні наміри і бажання; воно є центром волі та її бажань,... є осередком морального життя” [12, с. 7]. Вчені наполягали, що тільки через серце можна пізнати себе, “свою Божественну сутність”.

За визначенням М. Бердяєва, людина – це цілісний духовно-душевно-тілесний організм. Філософ вважав, що людина – це духовна істота, яка несе в собі образ божественного. Розвиток духовності, на думку М. Бердяєва, означає перетворення душі і тіла, що досягає вищої якості цілісної людини, реалізації особистості [1].

Отже, людина, що усвідомлено стала на шлях духовного розвитку, на нашу думку, має “занурити” свій розум у серце, пізнавати свій внутрішній світ, перетрансформовувати власні негативні якості, а також здійснювати аналіз негативної інформації, яка надходить із оточуючого світу, шукати причинно-наслідкові зв’язки, спрямовувати мисленнєву діяльність у позитивному напрямку і тільки тоді озвучувати своє ставлення до того, що відбувається.

Здійснювати такі процеси можливо через необумовлену любов. Для цього важливо в глибинах серця знайти її зародки та розвивати. Перський

філософ, лікар, учений Ібн Сіна (Авіценна) писав у своєму “Трактаті про любов”, що буття кожної сутності, яке керується вищим принципом, визначається вродженою любов’ю.

Розвиток необумовленої любові – це перетворення душі людини, постійне її самовдосконалення. Необумовлену любов ми розглядаємо як таку, що існує без залежності від будь-чого до себе, інших людей, усього сутнього і проявляється у сприйнятті Іншого в усій його цілісності, без осуду і претензій [8, с. 79].

Тому, розвиваючи необумовлену любов, людина трансформує свої негативні якості, радіє за інших, укріплює віру в себе, в інших людей, довіряє Творцю, здійснює добрі вчинки, наповнює чуттям радості, позитивом свої внутрішні структури, соціум і все довкілля, сприяє розвитку Всесвіту, а завдаючи болю іншим – завдає його собі та наповнює руйнівною енергією простір.

Сучасна українська дослідниця С. Крилова зазначає, що любов повністю змінює життя людини: “Любов підносить людину над стихією буденного буття, робить її присутність у світі яскравою, неповторною, творчою” [5, с. 367]. Вчена зазначає: “...природа любові – у такому єднанні, що не пригнічує, а розкриває всі внутрішні можливості особистості” [5, с. 364].

Одна із заповідей І. Христа наголошує: “Возлюби ближнього свого як самого себе” [Мф., 22:39].

С. Крилова розкриває зміст любові до себе таким чином: “Справжня любов до себе – це один із піднесених проявів любові, який не має нічого спільного з егоїзмом та нарцисцизмом. Справжня любов до себе протилежна і першому, і другому, це зростання і накопичення знань і почуттів, що дає можливість не тільки брати, але й віддавати, це спрямованість до нових обривів самого себе” [5, с. 371].

Отже, цінність любові є незаперечною, оскільки вона сприяє духовному становленню особистості, її соціалізації в суспільстві, єднанню людей і всього сутнього.

Висновки. Узагальнення викладеного у статті дозволяє стверджувати, що розвиток духовності є необхідною умовою для особистості сьогодення. Духовність суспільства потребує переходу на більш високий рівень розвитку, який передбачає духовне єднання людей, творчу, усвідомлену життєдіяльність, сповнену необумовленої любові. Тому духовне подвижництво сьогодні є необхідною умовою буття кожної людини, що сприятиме виходу суспільства із кризового стану.

Список використаних джерел:

1. Бердяев, НА 2003. Дух и реальность, Москва: АСТ, Харьков: Фолио, 679 с.
2. Костюк, ГС 1989. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості, Київ: Рад. школа, 608 с.
3. Кремень, ВГ 2019. ‘Духовність і цінності буття людини’, в кн. *Горизонт духовності виховання*. Монографія, Вільнюс: Zuvedra, с. 9-11.
4. Кремень, ВГ & Ільїн, ВВ 2005. Філософія: мислителі, ідеї, концепції, Київ: Книга, 528 с.
5. Крилова, СА 2020. Краса людини в життєвих практиках культури. Досвід соціальної та культурної мета антропології і андроген-аналізу. Монографія, Київ: КНТ, 563 с.
6. Маценко, ЖМ 2017. ‘Становлення духовності школярів’, *Психолог*, № 19–20,

- с. 16–26.
7. Помиткін, ЕО 1998. 'Проблема розвитку та діагностики духовних ціннісних орієнтацій у старшокласників', *Практична психологія та соціальна робота*, № 1, с. 10-16.
 8. Репетій, СТ 2015. 'Розвиток духовності особистості як засіб консолідації суспільства', *Науковий журнал "Science Rise". Педагогічна освіта*, Харків: НВП ПП "Технологічний центр", № 10/5, с. 77-80.
 9. Таранов, ПС 2005. 120 философов: Жизнь. Судьба. Учение. Мысли, универсальный аналитический справочник по истории философии в 2-х т., Симферополь: *Реноме*, Т. 2, 685 с.
 10. Хамітов, НВ, Гармаш, ЛН & Крилова, СА 2006. Історія філософії. Проблема людини та її меж, Київ: *КНТ, Центр навчальної літератури*, 296 с.
 11. Хамітов, НВ 2016. Философская антропология: словарь, Київ: *КНТ*, 472 с.
 12. Юркевич, ПД 2000. 'Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия', *Школа духовности*, № 4, с. 6-12.

References:

1. Berdyaev, NA 2003. *Duh i realnost (Spirit and reality)*, Moskva: *AST*, Harkov: *Folio*, 679 s.
2. Kostyuk, GS 1989. *Navchalno-vihovnij proces i psichichnij rozvitok osobistosti (Educational process and mental development of personality)*, Kiyiv: *Rad. shkola*, 608 s.
3. Kremen, VG 2019. 'Duhovnist i cinnosti buttya lyudini (Spirituality and values of human existenc)', *v kn. Gorizont duhovnosti vihovannya. Monografiya*, Vilnyus: *Zuvedra*, s. 9-11.
4. Kremen, VG & Ilyin, VV 2005. *Filosofiya: misliteli, ideyi, koncepciyi (Philosophy: thinkers, ideas, concepts)*, Kiyiv: *Kniga*, 528 s.
5. Krilova, SA 2020. *Krasa lyudini v zhittiyevih praktikah kulturi. Dosvid socialnoyi ta kulturnoyi meta antropologiyi i androgen-analizu (The beauty of man in the life practices of culture. Experience of social and cultural purpose of anthropology and androgen analysis)*. Monografiya, Kiyiv: *KNT*, 563 s.
6. Macenko, ZhM 2017. 'Stanovlennya duhovnosti shkolyariv (Formation of schoolchildren's spirituality)', *Psiholog*, № 19–20, s. 16–26.
7. Pomitkin, EO 1998. 'Problema rozvitku ta diagnostiki duhovnih cinnisnih oriyentacij u starshoklasnikiv (The problem of development and diagnosis of spiritual value orientations in high school students)', *Praktichna psichologiya ta socialna robota*, № 1, s. 10-16.
8. Repetij, ST 2015. 'Rozvitok duhovnosti osobistosti yak zasib konsolidaciyi suspilstva (Development of spirituality of the individual as a means of consolidation of society)', *Naukovij zhurnal "Science Rise". Pedagogichna osvita*, Harkiv: *NVP PP "Tehnologichnij centr"*, № 10/5, s. 77-80.
9. Taranov, PS 2005. 120 filosofov: Zhizn. Sudba. Uchenie. Mysli (120 Philosophers: Life. Fate. Teaching. Thoughts), universalnyj analiticheskij spravochnik po istorii filosofii v 2-h t., Simferopol: *Renome*, Т. 2, 685 s.
10. Hamitov, NV, Garmash, LN & Krilova, SA 2006. *Istoriya filosofiyi. Problema lyudini ta yiyi mezh (History of Philosophy. The problem of man and his boundaries)*, Kiyiv: *KNT, Centr navchalnoyi literaturi*, 296 s.
11. Hamitov, NV 2016. *Filosofskaya antropologiya: slovar (Philosophical Anthropology: Dictionary)*, Kiyiv: *KNT*, 472 s.
12. Yurkevich, PD 2000. 'Serdce i ego znachenie v duhovnoj zhizni cheloveka, po ucheniyu slova Bozhiya (The heart and its meaning in the spiritual life of a person, according to the teachings of the word of God)', *Shkola duhovnosti*, № 4, s. 6-12.